

Antigone: broer, zus en de spanning van hun relatie

F. BOER, W. RODENHUIS

ACHTERGROND Ofschoon Sofokles' tragedie *Antigone* bijna 2500 jaar geleden voor het eerst werd opgevoerd, blijkt dit drama nog altijd een breed publiek te raken en te inspireren.

DOEL Verkennen van het conflict tussen het privé domein en het publieke domein op erotisch gebied.

METHODE Literatuuronderzoek en eigen interpretatie.

RESULTATEN *Antigone* laat zich op vele manieren lezen en vertolken. Het stuk wordt vaak gelezen als een spel over de positie van de vrouw. In de meeste interpretaties staat het conflict tussen loyaliteit aan de staat en loyaliteit aan de familie centraal. Wij betogen dat het conflict tussen het privé domein en het publieke domein zich in deze tragedie ook afspeelt op erotisch gebied. Seksuele gevoelens voor een broer bemoeilijken voor een meisje de stap naar een seksuele partner buiten het gezin.

CONCLUSIE Onze lezing van *Antigone*, gericht op het conflict tussen broer en zus op erotisch gebied, biedt verdieping van onze kennis van seksueel contact tussen siblings.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 53(2011)12, 927-934]

TREFWOORDEN *Antigone*, Griekse tragedie, incest, seksualiteit, siblings, Sofokles

Antigone is een van de drie Thebaanse tragedies van Sofokles. De andere zijn *Oidipous* en *Oidipous in Colone*, die respectievelijk rond 430 en rond 401 voor Christus voor het eerst zijn opgevoerd. Van de drie is *Oidipous* het bekendst doordat Freud het thema ervan gebruikte als metafoor in zijn theorie over de vroegkinderlijke ontwikkeling. Na een korte bespreking hiervan laten wij zien dat ook *Antigone* een bruikbare metafoor biedt, namelijk voor de relatie tussen broer en zus. Voor we dit verder onderzoeken, geven wij eerst een samenvatting van het toneelstuk en vervolgens een beknopt overzicht van de betekenissen die eraan zijn toegekend. Een steeds terugkerend thema blijkt het conflict tussen het private en het publieke. Maar er is ook het thema van de verontreiniging wanneer

grenzen worden overschreden. Nadat wij zijn nagegaan op welke manier de siblingrelatie in *Antigone* wordt weergegeven, richten wij speciale aandacht op de seksualiteit tussen broer en zus. Daarbij zullen al de hiervoor genoemde thema's van belang blijken.

Voor de spelling van eigennamen en de Nederlandse vertaling van passages uit *Oidipous* baseren wij ons op de vertaling van Gerard Kool-schijn, *Oidipous. Antigone* (Amsterdam: Polak & van Gennep; 2008).

FREUDS IDEE

Sigmund Freud heeft het *Oidipousverhaal* gebruikt als metafoor voor de wens van een jongen

op de kleuterleeftijd zijn moeder voor zichzelf te hebben en zo de plaats van zijn vader in te nemen. Deze wens zou leiden tot een innerlijk conflict bij de kleuter omdat deze in botsing komt met de vrees voor vaders wraak en de tegelijk bestaande liefde voor vader (Freud 1900). Dat Oidipous zijn vader vermoordde en zijn moeder trouwde zonder zich zijn verwantschap te realiseren zou het pendant zijn van een onbewust proces. Freud meent dat Oidipous voor een modern publiek onverminderd aantrekkelijk is omdat de daar vertolkte tegenstelling tussen menselijke wil en noodlot nog altijd bestaat, wanneer 'noodlot' wordt opgevat als de kracht die uitgaat van verdrongen kinderlijke seksuele verlangens. Of de oedipaal genoemde gevoelens van kleuters de centrale plaats innemen die Freud eraan toekende valt te betwisten, maar dat jonge kinderen dergelijke gevoelens kunnen koesteren, is aannemelijk en kan eraan bijdragen dat Oidipous ook bij een modern gehoor emotionele resonantie teweegbrengt.

George Steiner voegt hier nog een verklaring aan toe. Hij stelt: *Greek literature is the first we recognize and experience as such. Its identification with myths is so immediate and fertile that Greek mythology has become a constant centre or pivot of reference for all subsequent poetic invention and philosophic allegory. The Greek myths are a shorthand whose economy generates unlimited variations but which does not, in itself, need to be reinvented* (Steiner 1984). Anders gezegd: er is kennis over wat mensen beweegt en wat er tussen mensen omgaat die van alle tijden is. Er zullen altijd mensen zijn geweest die de gave hadden om dit te schetsen in allegorie, verhaal of gedicht. De eerste voor onze cultuur belangrijke producten waarvan we kennis kunnen nemen, zijn die van de Grieken. En die verhalen, omdat zij van alle tijden zijn, blijven ons bewegen.

Wanneer Oidipous het verhaal vertelt over wat er omgaat tussen een kind en zijn ouders, kan dan bij dezelfde bron een verhaal worden gevonden dat ons iets vertelt over wat er omgaat tussen broers en zussen? Wij denken in Antigone dit verhaal te hebben gevonden.

HET VERHAAL, EEN KORTE PLOTBESCHRIJVING

De stad Thebe is in wanorde en komt bij van een beleg en een veldslag voor haar poorten. De vijandelijke troepen van de stad Argos stonden onder aanvoering van Polyneikes, terwijl de soldaten van Thebe werden aangevoerd door Eteokles. Beiden zijn broers, en met de meisjes Antigone en Ismene vormen zij met hun vieren de kinderen uit het huwelijk van Oidipous en Jokaste. De vloek van de goden blijft de familie achtervolgen, want beide broers hebben elkaar gedood en nu komt er een nieuw crisishoofdstuk dat moet worden opgeslagen. Kreon, koning/bewindvoerder van de stad en zwager van Jokaste, en dus oom van de vier jonge mensen, heeft verboden dat Polyneikes volgens de overgeleverde voorschriften zal worden begraven. Dit betekent een ramp voor zijn ziel, want door het achterwege laten van de noodzakelijke rituelen verkrijgt hij geen obool, het muntje onder zijn tong om de veerman Charon te kunnen betalen (die moet hem naar het dodenrijk overzetten, om daar de eeuwige rust te kunnen vinden). Bovendien is de dreiging dat hij onbegraven door aasdieren zal worden gegeten een ernstige postume belediging.

Kreons verbod daagt de goddelijke wetten uit. Het is zijn menselijke normering, bevangen in tijd en ruimte, die zich teweer stelt tegen de eeuwigheid die de goden beheersen. Antigone weigert op Kreons eis in te gaan en verricht heimelijk de noodzakelijke rituelen met het lichaam van haar broer en bedekt het met aarde. Als Kreon dit vernemen, wordt hij kwaad en verklaart dat degene die het lichaam de laatste eer heeft bewezen ten dode opgeschreven is. Ook als het om zijn eigen nicht Antigone blijkt te gaan, handhaaft hij zijn oordeel. Ook Antigone stelt dat zij niet anders kan dan de wetten van de goden respecteren. Zij stelt de eeuwigheidswetten boven de tijdelijke van de wereldlijke machten. Antigone ondergaat het haar door Kreon opgelegde lot met rechte rug. Zij laat haar zuster Ismene achter, evenals haar verloofde Haimon (zoon van Kreon). Haimon slaat de hand aan zichzelf en maakt op deze wijze de ramp voor

Kreon compleet. Deze ramp werd al aangekondigd door de blinde ziener Teiresias, die enkele jaren eerder de fatale vergissing die Oidipous zichzelf onwetend aandeed, had voorzien en toegelicht. Zo gaat de vloek die het geslacht Labdakos (grootvader van Oidipus) al generaties kwelt een nieuwe fase in.

BETEKENISSEN

Antigone is rond 442 voor Christus voor het eerst opgevoerd in Athene, tijdens het festival van de Grote of Stadsdionysia, het slotstuk van een reeks feesten die in de vier wintermaanden werden gehouden ter verering van de god Dionysos. Kernwoord van het oorspronkelijke begrip ‘tragedie’ is het Griekse *tragos* (geit), wat verwijst naar de geitenvellen, waarmee de acteurs zich kleedden om als gevolg van de god Dionysos hun dans en ritueel spel uit te voeren. Voor het publiek gold als een belangrijke functie tijdens de opvoeringen van een tragedie dat het door zijn aanwezigheid de democratische waarden en instituties van de staat kon bevestigen. Dit verklaart dat andere groepen in de Atheense samenleving, die gewoonlijk geacht werden zich niet in het publieke domein te uiten, zoals vrouwen en slaven, uitdrukkelijk toegang kregen. Op deze manier werd het belang van waardenbevestiging nog eens onderstreept, en kon het publiek na de vertoning overgaan tot de orde van de dag, waarbij de sociale segmentering weer hersteld werd.

Wat de interpretatie van *Antigone* betreft, moeten we voor de moderne tijd wijzen op Hegel, die in zijn *Vorlesungen über die Ästhetik* (1833) veel aandacht besteedde aan het klassieke drama. Hij werd daartoe mede aangejaagd door het werk van Nietzsche, die in zijn *Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (1804) voor een herintroductie van de aandacht voor de tragedie had gezorgd door het driftmatige, het dionysische, tegenover het rationele, het apollinische, te stellen. Hegel gaat bij zijn analyse van *Antigone* uit van een botsing tussen twee gelijkwaardige posities, namelijk in de persoon van Kreon, die de belangen van de staat wil

beschermen, en in die van Antigone, die de ongeschreven wetten van de goden wil laten gelden, met andere woorden het gaat in het stuk volgens Hegel over een noodlottige botsing van publieke en persoonlijke belangen.

In hun boek *Tragic Ambiguity. Anthropology, Philosophy and Sophocles' Antigone* wijzen Oudemans en Lardinois (1987) op nog een belangrijke invalshoek, waarmee het drama dat zich in *Antigone* afspeelt, een nadere duiding kan krijgen. Het gaat hierbij om het begrip ‘transgressie’, waarmee in de Griekse context bedoeld wordt dat een eenmaal ingestelde orde bewaard dient te worden, en dat het overschrijden van grenzen op zedelijk en politiek terrein voorkomen dient te worden, om zo de goddelijk ingestelde orde geen geweld aan te doen. Transgressie hangt daarom direct samen met het begrip ‘pollutie’ of verontreiniging, een toestand in de maatschappij die door de Grieken als uiterst ongewenst en ook gevaarlijk wordt gezien. Pollutie kan worden omschreven als het overschrijden van grenzen, waarbij met elkaar vermengd raakt wat van elkaar gescheiden dient te blijven. In het Grieks betekent *phuroo* zowel mengen als ook vergiftigen (Oudemans & Lardinois 1987; p. 83).

In *Antigone* kunnen wij de onderlinge oppositie tussen twee domeinen zien als een expressie van deze diepe maatschappelijke angst voor een dreigende pollutie. Het beroep van Antigone op de natuurlijke, van de goden gegeven, wet die haar handelen zou ingeven (de *hagrapta nomima* = ongeschreven gewoonten), staat tegenover het beroep op de staatswetten door Kreon, die de gemeenschap van de mensen daarmee vertegenwoordigt. Beide domeinen zijn met elkaar principieel onverenigbaar. Vermenging of pollutie is dus iets wat vermeden dient te worden, en in het drama van *Antigone* lijkt Sofokles zijn publiek op het gevaar van deze kracht te willen wijzen. De Atheense staat zag zichzelf als een geslaagde poging om de dreiging van de natuur (hitte, droogte en stormen) te beteugelen. Denk in dit verband ook aan de befaamde regels uit het eerste koorlied:

Overal zijn de gevaren en niets is zo gevaarlijk als de mens. Zelfs bij winterwinden gaat dat wezen naar de overzijde van de grijze zee, tussen rondom bruisende, gezwollen golven overstekend. Ook Aarde, de hoogste godin, onvergankelijk, onvermoeibaar, put hij uit, met ploegen die draaien en keren, jaar in jaar uit, haar kervend met het paardenkind.

Het zorgeloze vogelvolk voert hij al evenzeer gevangen weg als het wilde dierenras en waterschepsels van de zee, in draden tot netten geknoopt, de vindingrijke man. Met zijn vondsten beheerst hij het dier dat huist in het wild en door de bergen gaat en zowel het paard met ruige hals als de taaie bergstier zal hij temmen met hun nek onder het juk.

(Antigone, vers 332-51)

BROERS EN ZUSSEN – DE BESCHRIJVING

Oidipous en Jokaste hebben, zoals gezegd, samen vier kinderen: de dochters Ismene en Antigone en de zoons Eteokles en Polyneikes. Zo is er sprake van alle mogelijke combinaties: broer-broer, zus-zus en broer-zus. Aan de hand hiervan zullen we nagaan welk beeld in *Antigone* wordt gegeven van de siblingrelatie. Vervolgens bespreken we dit. Onze stelling is dat spanningsvolle keuzes inherent zijn aan de relatie tussen volwassen broers en zussen. Antigone ontleent dramatische kracht aan de vertolking hiervan.

Broers. Eteokles en Polyneikes zijn gestorven in een tweestrijd om de macht in Thebe. In *Antigone* is dit het enige wat we van hen weten. In *Oidipous in Colone* van Sofokles, dat ruim 40 jaar na *Antigone* in première ging, wordt een episode beschreven die aan *Antigone* voorafgaat. Daarin beklaagt Oidipous zich tegenover zijn dochters Antigone en Ismene over zijn zonen: waar hij steun van hen had verwacht, hebben zij hem weggejaagd. Kennelijk was trouw van zonen aan de vader de norm, want Oidipous noemt zijn dochters, die hem trouw zijn gebleven, zijn *echte* zonen. Het was denkbaar geweest dat de zoons zich gezamenlijk tegen hun vader hadden gekeerd, maar in dit stuk wordt ook hun onderlinge verhouding getekend door strijd. De competitie tussen de broers vindt

haar ultieme vorm in wederzijdse fratricide. Het koor in *Antigone* verwijt de broers deze wederzijdse moord: ...de beide ellendigen die, uit één vader, één moeder ontstaan, tegenover elkaar twee winnende speren stelden, delend in het lot van een gezamenlijke dood. (*Antigone*, vers 147-9).

Zussen. Antigone spreekt Ismene aan op hun bloedverwantschap en vraagt haar vanwege hun gestorven oudste broer samen te werken in iets dat gevaarlijk is. Ismene is het niet eens met Antigone en probeert haar ervan te overtuigen dat zij af moet zien van haar initiatief. Ismene wordt als minder moedig beschreven dan Antigone. Wanneer zij haar zus niet op andere gedachten kan brengen, spreekt zij haar bewondering uit voor Antigones keus. Ze noemt haar een echte zuster. In het vervolg van het verhaal kiest Ismene alsnog Antigones zijde en is ook zij bereid daarvoor met haar leven te betalen. Antigones houding jegens Ismene is aanvankelijk agressief. Zij beschimpt haar en suggereert lafheid. Wanneer Ismene van houding verandert, lijkt Antigone te volharden in haar boosheid. Ze zegt dat het voor haar niet meer hoeft. Maar onder de manifeste boosheid gaat kennelijk bezorgdheid schuil. Ze lijkt Ismene te willen redden door haar weg te sturen. Zo offert Antigone zich niet alleen op voor de eer van haar broer, maar ook voor het leven van haar zus.

Zus-broer. Het centrale thema van het toneelstuk is de trouw van Antigone aan haar broer Polyneikes. Dat hij dreigt niet te worden begraven, betekent een ramp voor zijn ziel en een ernstige postume belediging (zie de eerdere plotbeschrijving). Antigone wil dit hem en haar familie besparen en probeert, tot tweemaal toe, zijn lichaam te bedekken. Zij motiveert haar daad met de verwijzing naar hun bloedverwantschap en noemt haar broer mijn moeders dode zoon.

In de loop van het stuk voegt zij daar andere motieven aan toe. Een van die motieven wordt vertolkt in een passage die omstreden is in haar authenticiteit. Terwijl zij op het punt staat ter dood te worden gebracht, legt ze nog eens uit wat haar broer zo uniek maakt. Zij zegt dat zij dit nooit zou

hebben gedaan voor een echtgenoot of een kind, omdat die desnoods te vervangen zijn. Maar, zo legt ze uit, wanneer je ouders overleden zijn, zul je nooit meer een broer of zus krijgen. Sommige auteurs, met Goethe als bekendste, vinden deze uitleg, vergeleken met de eerdere motieven, zo opportunistisch dat zij weigeren te geloven dat deze passage van Sofokles afkomstig is. Anderen achten de passage wel authentiek, zoals Steiner, die hem uitlegt als een ‘Gethsemane-gevoel’, dat wat iemand zegt die gedoemd is te sterven.

In haar conflict met Ismene verwoordt Antigone wellicht nog een ander motief. Zij zegt: ‘Het is mooi te sterven voor die daad. Trouw zal ik bij hem liggen, bij mijn trouwe broer, na een misdaad die mijn plicht was’ (Antigone, vers 73). Volgens veel commentatoren heeft de uitspraak ‘bij hem liggen’ ook een seksuele betekenis (Woodruff 2001). Dit is sailant, omdat Antigone op dat moment verloofd is met Haimon. Later beklaagt Antigone haar lot met de uitspraak: ‘Geen huwelijkslied is mij gegund, geen bruiloftshymne heeft mij nog bezongen, nee, ik word Acherons bruid.’ (Antigone, vers 810). Acheron is de rivier van het dodenrijk. Het is de vraag of Antigone er niet eigenlijk voor heeft gekozen de bruid te worden van haar broer Polyneikes in plaats van die van haar vriend Haimon. Dit brengt ons op het thema incest, dat in de Thebaanse tragedies centraal staat.

INCEST

In de vierde akte van Antigone wordt door het koor uitgesproken dat Antigone moet boeten voor de schande van haar afkomst – het kind te zijn uit de incestueuze verbintenis van een zoon en diens moeder. Zij bevestigt deze uitspraak direct: ‘U raakt mijn bitterste gedachte, de telkens terugkerende treurnis om mijn vader, ons gezamenlijk lot in Labdakos’ beroemde geslacht. O, moederschuld, vloek van het bed, slaap van het eigen kind, mijn vader, met een rampzalige moeder, uit wat voor ouders ben ik toch, ongelukkige, geboren, naar wie ik hier, vervloekt, ongetrouwd, op weg ga om bij hen te wonen.’ (Antigone, vers 860–70).

Incest, dat wil zeggen, de seksuele relatie tussen een ouder en een kind of tussen kinderen onderling, wordt in vrijwel elke cultuur expliciet verboden. Dat dit verbod nodig is, laat zien dat er een neiging tot zulke relaties bestaat. En meer dan een neiging, want incest komt regelmatig voor en het meest tussen broers en zussen. Tegenwoordig wordt meestal gesproken van ‘seksueel misbruik’ en niet meer van incest. Dat is goed te begrijpen want in veel gevallen van ‘sibling incest’ is onmiskenbaar sprake van de seksuele mishandeling van een meisje dat volledig tegen haar zin seksuele handelingen door een oudere broer moet ondergaan.

Toch is het lang niet altijd zo. Het komt ook voor dat broer en zus op vrijwillige basis tot seksueel contact komen. Vaak gaat het daarbij om jonge kinderen, bij wie het normale seksueel exploratieve spel (‘dokterje spelen’) overgaat in wederzijdse masturbatie of pogingen tot coïtus. Ook tussen volwassen broers en zussen komt seksueel contact voor, meestal incidenteel en vaak onder dwang, maar ook wel als een door beide gemaakte keus. Een onderzoek onder jong volwassenen liet zien dat bijna een derde van degenen die seksuele ervaringen met een broer of zus hadden gehad, hier positief op terugkeek. Dat een dergelijke positieve ervaring toch problemen op langere termijn kan geven, blijkt uit dit citaat: ‘Veel van de zusters die aan gezamenlijke incest hadden meegedaan, hadden het plezierig gevonden en waren orgastisch geweest. (...) Verschillenden van de door ons geïnterviewde vrouwen vertelden hoe ze promiscue waren geworden in de vroege adolescentie, vaak net nadat de relatie met de broer gestopt was. Ze bleken vaak niet succesvol een broer-substituut te vinden. De relaties die ze aangingen bleken vaak masochistisch en een bron van narigheid.’ (Draijer 1988).

Voor het universele verbod op incest geeft men doorgaans de biologische verklaring dat dit moet beschermen tegen inteelt en daarmee tegen de kans dat ziekten met een recessief erfelijk karakter manifest worden. Dit is een plausibele verklaring die aansluit bij de observatie dat ook bij dieren strategieën worden gezien die inteelt moe-

ten voorkomen. Tegelijkertijd kan men bij dieren waarnemen dat het gaat om slechts één kracht van een krachtenveld. Want naarmate migratie voor dieren moeilijker wordt, bijvoorbeeld omdat zij op een eiland leven, neemt inteelt toe. Er bestaat dus seksuele aantrekkingskracht, die wordt geremd, maar die remming is niet absoluut.

Ook bij mensen bestaat een dergelijke remming. Die berust waarschijnlijk niet op de herkenning van bloedverwantschap, maar op het delen van de vroege jeugd, het zogenaamde *westermarckeffect* (Westermarck 1921). Want ook niet-verwante broers en zussen (stief- of adoptiefkinderen) en kinderen uit de kibboets, die van jongs af aan samen opgroeien, hebben doorgaans weinig behoefte aan onderling seksueel contact. Daartegenover bestaan voorbeelden van biologisch 'volle' broers en zussen, die elkaar pas in de volwassenheid leren kennen, heftig verliefd op elkaar worden en een langdurige seksuele relatie aangaan (Boer 1994; 2004).

Wanneer wij ons in het verband van Antigone beperken tot broer-zusincest, kan worden samengevat dat tussen hen, net als elke jongen en elk meisje, seksueel verlangen kan optreden. Meestal wordt dit verlangen geremd, maar die remming is niet absoluut. Deze mechanismen zijn vanuit een biologisch gezichtspunt goed te begrijpen. In de termen van de tragedie is er steeds de dreiging van *transgressie*, het vermengen van dat wat gescheiden moet blijven.

Er wordt ook een mechanisme van een geheel andere aard verantwoordelijk gesteld voor het seksuele verlangen dat een broer en een zus voor elkaar kunnen koesteren. Doordat de mens twee geslachten kent, zou elke geslachtelijke rol een inherente beperking met zich brengen, die pas in de versmelting van de twee geslachten wordt overwonnen, het streven naar de androgyne mens.

DE ANDROGYNE MENS

In een bespreking van Robert Musils *magnum opus* *Der Mann ohne Eigenschaften* wijst Jacques Kruithof (1988) erop dat in de beschrijving

van de op een bepaald moment geseksualiseerde relatie van hoofdpersoon Ulrich met zijn zuster Agathe aloude mythische opvattingen over de androgyne mens worden vertolkt. In de nagelaten schets *De reis naar het paradijs* (circa 1923-1925), waarin Ulrich nog 'Anders' wordt genoemd, wordt dit prachtig onder woorden gebracht (vertaling: Hans Hom, bl. 1761): 'Agathe leunde half bezwijmd tegen Anders' borst. Ze voelde zich op dit moment op een zo weidse, stille en zuivere manier door haar broer omhelsd dat er niets was dat ermee vergeleken kon worden. Hun lichamen bewogen niet en werden niet veranderd, toch stroomde er een zinnelijk geluk door hen heen, zoals ze nooit hadden gekend. Dit was geen idee en geen inbeelding. Waar ze elkaar maar aanraakten, bij hun heupen, hun handen of een streng haar, drongen ze bij elkaar naar binnen.

Ze waren er beiden op dit ogenblik van overtuigd dat ze niet meer onderworpen waren aan de scheidingen van het mensdom.'

Recent is een vergelijkbaar beeld van de broer-zusrelatie geschetst door Paul Auster in zijn roman *Invisible* (2009). Het wordt vanuit twee gezichtspunten beschreven, waarbij niet duidelijk wordt welke het juiste is. Adam schrijft over de relatie met zijn anderhalf jaar oudere zus Gwyn bijvoorbeeld: Jullie leken zoveel op elkaar, [...], dat jullie voor een mannelijke en een vrouwelijke versie van een en dezelfde persoon hadden kunnen doorgaan, (p. 89 Ned. vertaling). Wanneer er, als Adam en Gwyn respectievelijk 14 en 15 jaar zijn, voor het eerst seksueel contact ontstaat, vertelt Adam daarover: 'en de diepe innigheid die jullie allebei voelden toen je klaar kwam in die mond – het vocht dat van het ene lichaam in het andere overgaat, de vermenging van de ene persoon met de andere, verbonden zielen. [...] en jij, die vóór die nacht nog van niets had geweten, begon langzaam je ontwikkeling tot mens.' (p. 95). Ook later is er, althans volgens Adam, nog een lange periode van intensief seksueel contact. Geconfronteerd met de beschrijving daarvan zegt Gwyn op volwassen leeftijd: 'Ik ontken niet dat die gevoelens aanwezig waren, maar ik had niet de behoefte ernaar te handelen. Adam was teveel aan me gehecht, Jim. Het was een ongezonde gehechtheid, en nadat wij die zomer een tijdje samen hadden

gewoond, begon hij me te vertellen [...] dat hij als wij geen broer en zus waren geweest meteen met me zou trouwen. Een beetje gekscherend natuurlijk, maar het zinde me niet. Om helemaal eerlijk te zijn, was ik opgelucht toen hij naar Parijs ging.' (p. 197-8). Door het simultaan beschrijven van twee perspectieven, zonder een keus te maken, roept Auster meesterlijk de spanning op van de dreigende transgressie, die in elk geval gefantaseerd en wellicht vervuld wordt.

Dat het bij uitstek broer en zus moeten zijn, die zich verenigen en niet willekeurig elke andere man en vrouw, hangt samen met de veronderstelling dat zij elk, als kinderen van dezelfde ouders, de helft van een geheel vormen. Vandaar dat het in mythische voorstellingen vaak om een tweeling gaat, zoals in de Egyptische mythe Isis en Osiris.

Wat ook het motief tot siblingincest mag zijn: seksueel verlangen als zodanig, of seksueel verlangen om met iemand van het andere geslacht volmaaktheid te bereiken, de consequentie ervan is dezelfde: broer en zus vinden in elkaar, wat doorgaans buiten het gezin wordt gevonden. De stap naar buiten wordt niet gezet.

BESCHOUWING

In *Antigone* wordt een breed beeld van de siblingrelatie geschetst, dat varieert van broers die elkaar om het leven brengen, via zussen die ondanks hun gekibbel toch op elkaar gesteld blijven, tot een zus die bereid is haar leven te geven voor de eer van haar broer. Een zus bovendien die haar broer lijkt te verkiezen boven haar aanstaande echtgenoot. In dit gevarieerde beeld is het gedrag van de vrouwen sociaal en dat van de mannen competitief. Maar uit de commentaren die in *Antigone* op het gedrag van de broers worden gegeven, blijkt dat ook van hen loyaliteit in plaats van competitie wordt verwacht.

Zo is in *Antigone* de siblingrelatie in drie lagen aanwezig. Over het stuk valt de schaduw van de dode broer, die dreigt onbegraven te blijven. Zijn dood verwijst naar de agressie die tussen broers kan optreden, maar van zijn dood gaat ook een sterk appel uit op de zorg van de zus. In het stuk is

er de levende relatie tussen *Antigone* en *Ismene*, met gewone ambivalentie tegen een achtergrond van betrokkenheid. En als ondertoon in het stuk is er het verlangen zich bij de broer te voegen in plaats van te trouwen. Wanneer we *Antigone* zo lezen, komt de tragiek tot stand door de kracht die uitgaat van de relatie met de broer, die de zus ervan weerhoudt buiten het gezin te treden.

We noemden dat in het conflict tussen *Antigone* en *Kreon* vaak de tegenstelling wordt gezien tussen de wetten van de familie en de wetten van de staat. In onze lezing van *Antigone* bestaat ditzelfde conflict op een heel persoonlijk vlak. Verlaat ik het gezin om met iemand in de buitenwereld te trouwen, of blijf ik binnen het gezin, bij de jonge man met wie ik mijn leven deelde? Blijf ik tot in de dood de zus van mijn broer?

Hoe bruikbaar is deze duiding van *Antigone* voor de psycholoog of psychiater? De betekenis van de broer-zusrelatie voor de normale psychische en relationele ontwikkeling en de verstoringen daarvan is nog relatief onontgonnen, zeker waar het de adolescentie en de volwassenheid betreft (Boer 2010). De door ons geschetste spanning in de broer-zusrelatie zal zich bij lang niet iedereen voordoen, maar zal ook niet zeldzaam zijn. De regelmatige terugkeer van dit thema in belangrijk literair werk, ook in de moderne tijd, doet dit vermoeden. Omdat het om schaamtevolle gevoelens gaat, zullen ze niet makkelijk worden gerapporteerd, maar daardoor des te meer kunnen leiden tot uiteenlopende psychische of relationele problemen. Wanneer een psycholoog of psychiater te maken krijgt met mensen die problemen krijgen in de periode van het verlaten van het gezin of bij het aangaan van een eerste erotische of seksuele relatie, genereert onze lezing van *Antigone* hypothesen die in de behandeling nader onderzocht kunnen worden op hun toepasselijkheid.

LITERATUUR

- Auster P. *Invisible*. New York: Holt & Co; 2009; Ned. vert. R. Vlek. Onzichtbaar. Amsterdam: Arbeiderspers; 2009.
- Boer F. Een gegeven relatie – over broers en zussen. Amsterdam: Prometheus; 1994.
- Boer F. Als we geen broer en zus waren zouden we met elkaar trouwen. In: Roosen CJA, Savenije A, Kolman A, Beunderman R, red. *Adolescenten en de liefde*. Assen: van Gorcum; 2004. p. 67-73.
- Boer F. We moeten weer gaan spelen. *Kinder- en jeugdpsychotherapie*, 2010; 37, 5-16.
- Draijer N. Seksueel misbruik van meisjes door verwanten. 's-Gravenhage: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid; 1988.
- Freud S. *Die Traumdeutung*. Wien: Deuticke; 1900.
- Hegel GWF. *Vorlesungen über die Ästhetik*, F. Bassenge, red. Berlin: Verlag Das europäische Buch; 1833/1985.
- Kruithof J. *Tegen de middelmaat*. Elsevier, 18 juni 1988.
- Musil R. *Der Mann Ohne Eigenschaften – die Druckfahnenkapitel*. Reinbek: Rowohlt; 1937/1938 – 1978. (Ned. vert. H. Hom. *De man zonder eigenschappen*, deel vier, Amsterdam: Meulenhoff; 1991).
- Nietzsche F. *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (P. Pütz, red.). München: Goldmann; 1804/1994.
- Oudemans ThCW, Lardinois APMH. *Tragic ambiguity. Anthropology, philosophy and Sophocles' Antigone*. Leiden/New York: Brill; 1987.
- Sofokles (circa 442 v. Chr.). *Antigone*. (Ned. vert. G. Koolschijn). *Oidipous. Antigone*. Amsterdam: Athenaeum, Polak & van Genneep; 2008.
- Steiner G. *Antigones – The Antigone myth in western literature, art and thought*. Oxford: Oxford University Press; 1984.
- Westermarck EA. *The history of human marriage* (5de druk). Londen: Macmillan; 1921.
- Woodruff P. *Introduction to translation of Sophocles' Antigone*. Indianapolis: Hackett; 2001.

AUTEURS

FRITS BOER, emeritus hoogleraar kinder- en jeugdpsychiatrie AMC/de Bascule, Amsterdam.

WILLEM RODENHUIS, theaterhistoricus, vakreferent uitvoerende kunsten en mediastudies, Bibliotheek Universiteit van Amsterdam.

Correspondentieadres: prof.dr. Frits Boer.

E-mail: f.boer@amc.uva.nl.

SUMMARY

Antigone: brother, sister and the tension in their relationship – F. Boer, W. Rodenhuis –

BACKGROUND Although about 2500 years have passed since the first performances of Sophocles' tragedy *Antigone*, the play is nevertheless still able to move and inspire a wide audience.

AIM To demonstrate whether eroticism and erotic elements underlie the conflict between the private domain and the public domain.

METHOD The relevant literature was studied and interpreted.

RESULTS *Antigone* can be read and interpreted in many different ways. The tragedy is often seen as a play about the position of women. In the most of the interpretations the central theme is seen as the conflict between loyalty to the state and loyalty to the family. In this essay it is argued that the conflict between the public domain and the private domain also occurs at an erotic level. Sexual feelings towards a brother make it difficult for a female sibling to make the move to a sexual partner outside the family.

CONCLUSION By focusing on the erotic conflict between brother and sister we can obtain a deeper understanding of the sexual relationship between siblings.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 53(2011)12, 927-934]

KEY WORDS Antigone, Greek tragedy, incest, sexuality, siblings, Sophocles